Mr. sc. Vedran Petrović

Vjerske predstave Ilira do pojave kršćanstva

Sažetak

Vjerske predstave u drevnoj civilizaciji Ilira predstavljaju zanimljivo i izazovno polje proučavanja. Iliri su bili autohtoni stanovnici ovog područja, a njihovo podrijetlo i etnički identitet i danas izaziva veliku pozornost među znanstvenicima. Taj narod sa složenim podrijetlom koje se smatra mješavinom mediteranske, indo-europske i autohtone kulture Jugoistočne Europe, obiluje bogatim vjerskim simbolima. Iliri su ostavili u svojim vjerskim obredima i simbolici značajan trag koji je utjecao na razvoj mnogih kasnijih vjerskih sustava i kultura na ovome području. U ovom radu istražujemo vjerske predstave Ilira do pojave kršćanstva, fokusirajući se na različite aspekte njihovih religijskih praksi, vjerovanja i obreda. Totemizam, oblik vjerovanja u duhovna bića, bio je dominantan u Ilirskoj religiji. Sveti simboli i životinje poput zmija i jelena bili su od presudne važnosti, manifestirajući se kroz umjetničke i artefaktne izraze drevne ilirske kulture. Ilirska religija bila je sinergija raznovrsnih vjerskih vjerovanja, koje su uključivale heliolatriju, kult obožavanja sunca koji je odigrao značajnu ulogu u ilirskim svetištima. Bogovi i boginje, poljoprivredni, ratni bogovi, bogovi plodnosti poput boginje Velike Majke, bile su ključni elementi u njihovim ritualima. Mitraizam koji se razvio na tlu Ilirika u razdoblju rimske dominacije, naglašavao je mistične aspekte vjere. Ovi elementi ilirske religioznosti preživjeli su i u prvim stoljećima kršćanstva, često stupajući u interakciju s novom religijom. Štoviše, rituali pokapanja mrtvih bili su od velike važnosti za Ilire, sa složenim obredima koji potvrđuju duboku povezanost sa svijetom mrtvih. Praksa pokapanja mrtvih osvjetljava ilirsku ideju o životu nakon smrti i njihov pogled na duhovni svijet.

Ključne riječi: *Iliri, vjerske predstave, religijska simbolika, kult, mitraizam*

Porijeklo Ilira

Jednu od etapa u povijesti demografskih i populacionih procesa na istočnim obalama Jadranskog i Jonskog mora, njihovim dubokim kontinentalnim pojasevima i dijelovima Panonskog bazena, čine i Iliri. Iliri odnosno politije, narodi i plemena koji su ih sačinjavali ili koji su uvrštavani u njih, najranije su do danas poznate zajednice s ovih prostora.[1] Naše poznavanje Ilira, njihove kulture, njihova jezika i prošlosti, zasniva se na dvije vrste izvora: na pisanim tekstovima grčkih i rimskih pisaca i na rezultatima moderne znanosti. Sve do sredine XIX. st. pisci koji su se bavili prošlošću i kulturom Ilira koristili su se, nerijetko i nekritički, gotovo isključivo vijestima što su ih nalazili u djelima antičkih pisaca. Sami Iliri nisu nam, nažalost ostavili nikakve pisane dokumentacije o svojoj prošlosti i kulturi.[2] Granice današnjeg područja Bosne i Hercegovine jasno definiraju jedan određeni geografski prostor. U antičko doba to područje nije bilo naznačeno posebnim nazivom, nego je činilo sastavni dio jedne veće geografske cjeline. Nesumnjivo je da su Rimljani naziv Ilirik preuzeli od Grka, koji su u najranije doba tim pojmom označavali samo područje najbliže njihovim sjevernim granicama, ali s vremenom, što su bolje upoznavali Ilire i njihovu zemlju, taj se pojam sve više širio. Rimljani su taj pojam u geografskom pogledu znatno proširili, pa i prije nego što su definitivno pokorili ove krajeve za njih je Ilirik[3] označavao veliki dio zapadnog dijela Jugoistočne Europe. Mada je teško povući određene granice te geografske cjeline, početkom nove ere, područje Ilirika je obuhvaćalo prostranstva između Jadranskog mora, Italije, Norika, Dunava, Trakije i Makedonije. Na tom prostoru nalazi se veći dio Istre, čitava Dalmacija i ostala Hrvatska, čitavo područje Bosne i Hercegovine, Crna Gora, zapadni dio Srbije, te Kosovo i Metohija. U stvari, Illyricum je kako Grcima tako i Rimljanima služio više kao etnografska oznaka za sva srodna plemena što su nastanjivala zemlje od Dunava do planine Balkana, te od Alpa do ušća Dunava, ali taj pojam je imao značaj poglavito u najranije doba rimske

[1] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2021., str. 12.

[2] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Iliri, Povijest, život i kultura, II dopunjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1989., str. 7.

[3] Ilirik (latinski Illyricum), antički je naziv za područja Jugoistočne Europe nastanjena Ilirima. Nakon rata s Ilirima 229. prije Krista ustrojen je rimski protektorat Ilirik nad grčkim kolonijama na istočnoj obali Jadrana i nad njihovim zaleđem. Nakon 167. prije Krista potpao je regnum Illyricum (Ilirsko Kraljevstvo) ilirskoga kralja Gencija pod nadzor Rima. Novim osvajanjima Ilirik se širio. U drugoj polovici I. stoljeća prije Krista rimski je Ilirik obuhvaćao područje od rijeke Raše u Istri do rijeke Mati u Albaniji; on je od 27. prije Krista bio senatska pokrajina, kojoj je potom bio upravno pripojen i teritorij Panonije.

prisutnosti u Jugoistočnoj Europi, dok kasnije naziv Illyricum ima više značenje u administrativnom pogledu.[4]

Još od najranijih zapisa koji spominju Ilire, u ilirološku problematiku uvedeno je pitanje njihovog porijekla. Od antičke epohe pa sve do danas iznesen je veliki broj činjenica, teza, teorija, pretpostavki, pa i špekulacija o porijeklu etničkog kompleksa koji se naziva Ilirskim.[5] Već su u antici postojali mitovi, legende i tradicije o ilirskom porijeklu. Do danas su sačuvane dvije priče. Prva starija je o feničanskom princu Kadmu, koji je tražeći sestru Evropu, koju je oteo bog Zeus, došao u Grčku, tamo se oženio sa Harmonijom, kćerkom bogova Aresa i Afrodite. Nakon nekog vremena, Kadmo i Harmonija otišli su Enhelejcima kojima su pomogli u ratu protiv Ilira i njihovog kralja Likotersa.[6] Nakon pobjede u ovome ratu, Kadmo je zavladao i Enhelejcima i Ilirima a Harmonija mu je rodila sina Ilirija. Na kraju su Kadmo i Harmonija pretvoreni u zmije i Zeus ih je poslao u Elisejska polja. Priča koja povezuje Kadma sa Ilirima ima više verzija, ali moguće je da sve te verzije ustvari predstavljaju neko sjećanje na doseljavanje u ilirske zemlje u tijeku ranog bronČanog doba jedne zajednice koja se u izvorima naziva Kaldmejci. Druga priča koju donosi Apijan[7] tiče se mitološke genealogije po kojoj je Ilirije bio sin kiklopa Polifema i Galateje i brat Kelta i Galata.[8] U legendi o Kadmu Ilirije je tijesno povezan sa zmijom: ona ga je obavila čim se rodio. Suvremena filologija nastoji također dokazati da je ilirsko ime etimološki vezano uz tu životinju. Slovenski filolog Karel Oštir je došao do zaključka da se u tom imenu krije zmija. Potvrdu za to našao je u činjenici što je i velika mitska zmija u indoeuropskih Hetita nosila ime istog podrijetla. Ta se zmija zvala Illurjanka,

[4] IMAMOVIĆ, Enver, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Veselin Masleša, 1977., str. 20.

[5] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 32.

[6] Isto.

[7] Apijan iz Aleksandrije rođen oko 95. godine u Aleksandriji, bio je povjesničar antičkog Rima grčkog porijekla. Živio je i djelovao u vrijeme vladavina rimskih imperatora Trajana, Hadrijana i Antoninusa Piusa. Svoje djelo „Povijest Rima“, napisao je na grčkom jeziku i to tzv. aleksandrijskom dijalektu. Povijest Rima sastoji se od 24 knjige napisane do 165. godine. Apijanova povijest više je zbirka monografija nego kronološki slijed događaja. U svom radu je Apijan predstavio nekoliko ličnosti i zemalja pokrivajući razdoblje od najranijih vremena do rimskih osvajanja. Djelo mu je polovično sačuvano kroz stoljeća; neke knjige su sačuvane u potpunosti, od nekih postoje bizantinski prijepisi a od ostalih su preživjeli fragmenti. U Povijesti Rima Apijan rijetko navodi svoje izvore ali očito se nije oslanjao samo na jedan. Može se prepoznati da je npr. koristio govor Marka Antonija nakon Cezarove smrti i da je kritizirao nepotpunost Augustovih Komentara o ilirskim ratovima. Apijanovi opisi Ilira i odnosa Rima s njihovim susjedima na drugoj strani Jadranskog mora važan su izbor podataka o povijesti Jugoistočne Europe.

[8] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 33.

i zaista je teško u obliku njezina imena ne vidjeti sličnost s imenom Ilir. Zmija je, kako ćemo vidjeti, imala vrlo veliku ulogu u ilirskoj religiji, i sigurno je da nije slučajno što se ilirsko ime može povezati s nazivom te životinje.[9]

U kasno brončano doba došlo je do velike panonske seobe, poznate u nauci pod nazivom egejska seoba, koja je u velikoj mjeri utjecala na kasniji etnički izgled čitave Jugoistočne Europe. U ovoj seobi su sudjelovali i Iliri, mada su mišljenja i ocjene o njihovom učešću dosta različiti. Već pred konac brončanog doba, ranije etničke grupacije, prerasle su u čvršće plemenske zajednice, koje su zahvaćene ovom seobom, počele da stvaraju čvršće međusobne odnose. Ove zajednice se označavaju pojmom Prailiri. Pravim Ilirima može se govoriti tek u željeznom dobu.[10] Pitanju porijekla Ilira u posljednje vrijeme značajan doprinos daje i genetička genealogija. Na osnovu dosadašnjih genetičko-geneaoloških istraživanja sljedeće Y-DNA haplogrupe[11] prelaze 10% unutar populacije koje danas potječu sa područja „ilirskih zemalja": I2a1, R1a1, R1b, E V13, G2a, J1. Intenziteti njihove zastupljenosti u pojedinim zemljama ilirskog prostora i unutar njihovih modernih nacija variraju, ali ne u nekim radikalnim omjerima. I2a1, koja je orinjačkog, paleolitskog podrijetla, danas je dominantna na dinarskom području i njen intenzitet opada kako se kreće prema sjeveru i istoku. R1a1 i R1b potječu iz središnje Azije i Sibira, odakle su prodrle u kasnom paleolitiku u istočnu Europu. I R1b i R1a se mogu smatrati odgovornim za indoeuropeizaciju, a R1a i za slavenizaciju u ilirskim zemljama. E V13 je evoluirala iz E1b1b, i to na prostorima Jugoistočne Europe, u postpleistocenskim periodima. Nositelji JI su vjerojatno u Jugoistočnu Europu došli isto u neolitičko doba, i to preko Anadolije.[12]

Religijska simbolika Ilira

Duhovna kultura je važan segment društveno-povijesnog razvoja Ilira. Svijet oko sebe, kao i druge drevne zajednice, Iliri su tumačili kroz različite religijske simbole,

---

[9] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 15.

[10] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 25.

[11] Haplotip je skupina alela u organizmu koji se zajedno nasljeđuju od jednog roditelja, a haplogrupa je skupina sličnih haplotipova koji dijele zajedničkog pretka s mutacijom polimorfizma jednog nukleotida. Točnije, haplotip je kombinacija alela u različitim kromosomskim regijama koji su blisko povezani i koji imaju tendenciju da se nasljeđuju zajedno. Kako se haplogrupa sastoji od sličnih haplotipova, obično je moguće predvidjeti haplogrupu iz haplotipova. Haplogrupe se odnose na jednu liniju podrijetla . Kao takvo, članstvo bilo kojeg pojedinca u haploskupini ovisi o relativno malom udjelu genetskog materijala koji taj pojedinac posjeduje.

[12] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 35.

nerijetko pripisujući prirodnim pojavama nadnaravne moći. Šume, pašnjaci, potoci, rijeke, pećine, planine, jezera i more postali su domovi za različita besmrtna bića kojima su se Iliri molili, prinosili žrtve i podizali spomenike.[13] O religiji Ilira znamo veoma malo. Dok za religiju ostalih kulturnih naroda postoji raznovrsna izvorna građa, dotle o religiji Ilira skoro da nemamo nikakvih izvora. Antički pisci koji su u svojim djelima pisali ponešto o Ilirima, skoro nijednom riječju ne spominju njihov duhovni život ili bilo šta što bi se odnosilo na taj problem. U slučaju kada to i čine, to se svodi na svega nekoliko kratkih bilježaka.[14] Iliri za razliku od Germana i Gala, nisu imali sreće da grčki i rimski povjesničari u svojim djelima opišu njihove toteme, religijske obrede i simbole, te božanstva. Teško je objasniti šutnju antičkih povjesničara, budući da arheološki materijal potvrđuje da su Iliri imali izuzetno razvijen duhovni život, te da je vjerovanje u nadnaravne sile bilo dio njihove svakodnevice. Možda razlog za ignorantski odnos antičkih pisaca prema vjerovanjima Ilira treba tražiti u činjenici da za razliku od Grka, Rimljana, Egipćana, Kelta, Dačana, Tračana i drugih starih naroda, Iliri nisu nikada razvili jedinstven panteon.[15] Po svemu sudeći, zbog izostanka jedinstvenog panteona, vjerovanja Ilira nisu se uklapala u religijsku praksu civilizacija iz kojih su dolazili antički pisci. Svaka ilirska zajednica je težila da izgradi vlastiti identitet u kome je svakako i različitost vjerovanja i religijske simbolike imalo veliku ulogu. Tako su npr. ilirski Delmati obožavali Silvana, Japodi Bindusa, Dardanci Deu Dardaniku, Ardijejci Medaura, Liburni Anzotiku i slično. Naravno i u njihovim vjerovanjima je bilo određenih sličnosti zasnovanih na obožavanju prirode i pojava poput rađanja i smrti koje nisu mogli objasniti.[16]

Tako, npr. kod Herodata nalazimo podatak o jednom ženskom božanstvu kod Peonaca koje se identificira sa grčkom Artemidom. Njoj ilirske žene prinose na žrtvu pšeničnu slamu. Također za Peonce, Maksim Tirski kaže da štuju sunce u vidu malog koluta na velikoj dršci. Kod nekoliko antičkih pisaca nalazimo podatke kako su Iliri prinosili svojim bogovima na žrtvu konje. O ovom običaju slično govori i Servije[17], s tom razlikom što Iliri, po običaju, svake devete godine

[13] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 278.

[14] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 53.

[15] Panteon je pregled bogova i božica određene kulture. Obično su ta božanstva hijerarhijski poredana i rodbinski povezana. Najpoznatiji antički panteon su imali Grci. To je panteon, koji se sastojao od 12 olimpijskih bogova na čelu kojih se nalazio Zeus Gromovnik, te članovi njegove porodice, tj. sestre, braća, supruga, sinovi, kćeri itd.

[16] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin., Nav. dj., str. 278.

[17] Servije je antički pisac koji je živio na prijelazu s IV. na V. st. i autor je komentara na Vergilijev opus koji je sačuvan u kraćoj i dužoj verziji. Duža verzija naziva se Servius auctus i moguće je da je to dopuna kraće verzije nastala u VII. ili VIII. st.

bacaju samo jednog konja u vodu. Međutim, svi ovi kratki podaci nisu dovoljni da stvorimo jednu određenu sliku o religiji Ilira. Za razliku od literarnih izvora, mnogo sigurnije i opširnije podatke o tom problemu daje nam arheološka građa. U tome pogledu na prvo mjesto dolaze epigrafski spomenici (kultni i votivni natpisi te kultni reljefi), ostaci svetišta, kultnih predmeta itd. Preko tih spomenika koji ujedno predstavljaju osnovni materijal za izučavanje religije Ilira, možemo sebi predstaviti određenu sliku s izvjesnim zaključcima o njihovim božanstvima, bogoslužnim mjestima i sl., ali moramo naglasiti da dosada pronađeni materijal koji se odnosi na taj problem ni u kom slučaju nije dovoljan da bi se stvorila jedna opća predstava o tome.[18] Razlike što postoje između pojedinih ilirskih plemena, ili pojedinih krajeva nastanjenih Ilirima, nisu ni na jednom drugom području tako uočljive kao u duhovnoj kulturi.[19]

Kada su Iliri bili pokoreni od Rimljana, uz ostale promjene do kojih je tada došlo, i njihova religija je doživjela velike promjene. Tada se njihova domaća božanstva poistovjećuju sa rimskim, što predstavlja jedan određeni proces vezan za političku ovisnost od Rima, do kojeg je došlo u svim provincijama koje su Rimljani pokorili. Upravo iz toga vremena javlja se veliki broj kultnih spomenika na kojima se spominju razna božanstva. Mada su ti spomenici (ako se radi o epigrafiskoj građi) pisani isključivo latinskim jezikom i mada se tu spominju rimska božanstva, u nekim slučajevima, bilo na kultnim reljefima ili na tim epigrafskim spomenicama, možemo prepoznati domaća božanstva. Jasno je da se tu radi o interpretatio Romana[20], pojavi koja je karakteristična za sve rimske provincije. Tako, preko tih kultnih reljefa ili epigrafskih spomenika, poznata su nam imena nekih domaćih božanstava, kao Medaur, Bind, Vidas i Tana, Irija, Anzotika, dok za neka od njih ne znamo domaća imena ali su nam poznati s kultnih reljefa. Tu se na prvom mjestu radi o božanstvima poznatim nam preko rimskih naziva: o Silvanu i Dijani, zatim nimfama, Liberu i dr.[21] Za razliku od Kelta, Dačana, Tračana ili Skita, nema naznake da su Iliri razvili jedinstvenu kozmologiju u koju bi se mogla uklopiti njihova religijska praksa.[22]

---

[18] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 53.

[19] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 144.

[20] Težnja starorimskih pisaca da izjednače strana božanstva s pripadnicima vlastitog panteona.

[21] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 54.

[22] WILKES, John Joseph, Iliri, Split: Laus, 2001., str. 257.

Totemizam i Heliolatrija

Sigurno jedan od najraširenijih kultno-religioznih sistema na svijetu je totemizam. Njegovo bliže poznavanje zahvaljujemo etnološkoj nauci, odnosno velikom broju etnologa koji su često uz mnogobrojne opasnosti proučavali život, običaje i religiju primitivnih plemena i skupina na svim stranama zemaljske kugle. Totem je neka životinja, biljka ili prirodna pojava, s kojom se pojedinac, grupa, pleme smatraju povezani specijalnim odnosom: to je stvoritelj, praotac roda, predak, pomoćnik, zaštitnik. Sam totemizam se očituje u nizu običaja, propisa, zabrana, kojima se uređuje odnos čovjeka i grupe prema svom totemu. Nema nikakve sumnje da je totemizam bio raširen i kod pripadnika raznih prahistorijskih zajednica. Kako bi se inače protumačile životinjske predstave na crtežima u paleolitskim pećinama, pa crteži i odgovarajuće plastične izrađevine životinja u keramici i metalu, nađene u neolitskim i kasnijim prahistorijskim staništima? Sve je to, na ovaj ili na onaj način, odraz raznih totemističkih vjerovanja.[23] O tome vjerovanju, i o vrlo kompleksnom društvenom i religioznom fenomenu što se u znanosti naziva totemizmom, znamo, kada je riječ o Ilirima, vrlo malo. Zapravo, o totemizmu u Ilira možemo govoriti gotovo samo na osnovi imena pojedinih plemena, gradova i ljudi, koja se mogu etimološki izvesti iz imena životinja i biljaka, i na osnovi te činjenice zaključiti da su mnoga plemena vjerovala da potječu od odgovarajućih životinja ili biljaka, odnosno da uživaju njihovu posebnu zaštitu. Samo ime Ilir, vezano je uz jednu totemsku životinju, zmiju, a antičke legende koje pričaju o rođenju i podrijetlu rodonačelnika ilirskog roda mitskog Illyriossa govore o tijesnoj vezi tog herosa sa zmijom.[24]

Totemizam je imao veliku ulogu u životu ilirskih zajednica. To se posebno može spoznati u imenima onih ilirskih zajednica (naroda i plemena) i naselja čija značenja su se uspjela odgonetnuti. Etimološko odgonetanje tih naziva je bilo moguće zahvaljujući podudarnostima sa imenicama iz albanskih govora (sjevernim narječjem Gheg i južnim narječjem Tosk), grčkog i latinskog jezika. Enhelejci se dovode u vezu sa riječi jegulja, na albanskom: ngjale na latinskom anguilla. Delmati se dovode u vezu sa riječi ovca, na albanskom: delme ili dele. Desitijati se dovode u vezu sa riječi ovan, na albanskom dash. Dardanci se dovode u vezu sa riječi kruška, na albanskom: dardhe. Taulanti se dovode u vezu sa riječi lastavica, na albanskom dallendyshe; tallandushe. Deretini se dovode u vezu sa riječi svinja, na albanskom derr.[25]

---

[23] BENAC, Alojz, Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja, Djela LXXXIV, CBI, knjiga 10, Sarajevo: Akad. Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012., str. 11.

[24] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 157.

[25] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 369.

Niz ilirskih naselja nosila su imena izvedena iz životinjskog svijeta, što pokazuje da su njihovi stanovnici vjerovali da im je životinja čijim su imenom nazivali svoj grad izravni mitski predak i zaštitnik. Takvi su gradovi Ulcinium (Olcinium), današnji Ulcinj, kojeg se ime izvodi iz indoeuropske osnove ulkas (vuk), pa Delminium[26], ime izvedeno iz iste osnove kao i plemensko ime Dalmata itd. Da je totemizam kao tradicija bio živ među Ilirima čak i u rimsko doba, dokazuju brojna osobna imena životinjskog podrijetla što ih čitamo na nadgrobnim spomenicima iz tog doba. Imenom totemskog karaktera što su se sačuvala u ilirskoj toponomastici i antroponimiji[27] govore o davno minulim danima; možemo ih smatrati zakašnjelim svjedocima jednog starijeg stanja u društvenim odnosima i religioznim shvaćanjima Ilira i njihovih prethodnika na ovom tlu.[28]Analiza mnogobrojnih simbola što su ih arheolozi otkrili u ilirskim nekropolama i naseljima otkriva da je glavni object kulta Ilira u prapovijesno doba bilo sunce.[29] Stara tradicija štovanja Sunca ili heliolatrija održavala se na širem prostoru južnoslavenskih zemalja sve do kraja praistorije, najviše u onim krajevima u kojima je bila ranije rasprostranjena vučedolska kultura. Heliolatrijska tradicija je još mnogostruko više došla do izražaja u željeznom dobu. Iz Donje Doline na Savi potiču sjajno ukrašene falere, pa ukras u obliku pločice sa laticama, uokvirene tankim limenim obručem, autentičan svjedok ovog kulta. Liburnska i japodska grupa su nam ostavile čitav niz malih, limenih figurica prekrivenih urezanim „golemim“ kružićima, a tu su i odgovarajući grobni prilozi iz Novog Pazara u Sandžaku i Trebeništa u južnoj Makedoniji.[30]

Iliri su kao i mnogi drugi narodi, imali svoju mitologiju, svoju religiju, svoju magiju i svoje praznovjerje u koje su utakli elemente solarnog kulta. Neke od tih

---

[26] Delminium je bio ilirski grad i glavni grad Dalmacije koji se nalazio negdje u blizini današnjeg Tomislavgrada u Bosni i Hercegovini, pod kojim je imenom bio i sjedište latinske biskupije (poznate i kao Delminium). Toponim Delminium ima isti korijen kao plemenski naziv Dalmatae i regionalni naziv Dalmacija. O lokaciji antičkog Delminija u blizini današnjeg Tomislavgrada prvi je izvijestio Karl Patsch. Svoj zaključak temeljio je na arheološkim istraživanjima od 1896. do 1898. godine, koja su locirala antička naselja na Crkvini i Karauli u Tomislavgradu. Patsch je locirao Delminium 9 km jugoistočno od Tomislavgrada na planini Lib. Patschov zaključak ubrzo su prihvatili i mnogi drugi ugledni istraživači, među kojima Ferdo Šišić , Vladimir Ćorović , Ćiro Truhelka i drugi.

[27] Ime je sastavnica identiteta svakog čovjeka. U nekim je zajednicama ime bilo trajni pratilac i simbol osobnosti, a ponegdje se mijenjalo tijekom odrastanja. Uz davanje imena nekada su postojali zanimljivi običaji, jer se vjerovalo da ime može djetetu biti štit od svih zala te mu osigurati dobar život. Različite kulture i civilizacije imaju raznolike običaje nadijevanja imena. Proučavanjem osobnih imena, njihovim značenjima i podrijetlom bavi se lingvistička grana antroponimija.

[28] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 158.

[29] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 145.

[30] BENAC, Alojz, Nav. dj., str. 35.

elemenata s lakoćom ćemo identificirati i odrediti njihovo mjesto u simboličkom sustavu Ilira općenito, ili pak pojedinih ilirskih plemena, dok ćemo za druge moći samo nagađati što su mogli značiti u raznim etapama razvoja ilirske kulture ili u pojedinim područjima te kulture.[31]

Privjesci u obliku koncentričnih krugova, isti motiv uklesan na kamenim spomenicima, ugraviran na metalnim pojasnim kopčama, potkoljenicama itd., te brojni drugi simboli povezani s kultom Sunca, govore o izvanrednoj raširenosti tog kulta u Ilira. O tom kultu govori npr. svastika, spiralni ornament, privjesci u obliku konja, likovi zmija, ptica selica itd. Svaki od tih simbola otkriva poneku pojedinost vrlo kompleksnog solarnog kulta kod Ilira: svastika simbolizira Sunce u pokretu, Sunčeva lađa, što je tako često prikazana kod Liburna i u istočnoalpskom kulturnom krugu, nosi Sunčev disk po nebeskom svodu, zmija kao simbol plodnosti, čuvarica kućnog ognjišta i htonička životinja mnogim je elementima povezana sa solarnim kultom, jelen kao žrtvena životinja simbol je Sunca par excellence, konj koji vuče kolica podsjeća nas na konje koji vuku Faetonova kola po nebeskom svodu itd. Najizrazitije je kult Sunca bio razvijen u sjevernim ilirskim krajevima. U toku bronČanog doba pojedini oblici tog kulta, prema mišljenju nekih arheologa, prodiru iz Podunavlja sve do Grčke. Dominantna uloga heliolatričkog kulta u sjevernim ilirskim krajevima dokumentirana je velikim brojem simbola tipičnih za taj kult: barske ptice, koncentrični krugovi i slični simboli mnogo su češći u tim krajevima negoli u južnim, gdje dominira jedan drugi kult – kult zmije.[32]

Svete životinje

Jedan od najvažnijih segmenata ilirske religije jeste pripisivanje natprirodnih moći različitim životinjama. Važnost životinja u vjerskom životu Ilira jasno se uočava već kroz etimologiju samog naziva te etničke skupine. Smatra se da riječ Ilir označava zmiju, tako da bi Iliri, uvjetno rečeno, bili zmijski ljudi. Značaj koji su pojedine životinjske vrste imale za Ilire je posvjedočen i u imena pojedinih Naroda. Etimologija imena Taulanata se povezuje s lastavicama, Delmata s ovcama, Ardijejaca s čapljama, Daorsa s ovnom, Deretini sa svinjom, Helidionci s puževima itd.[33] Slika zmije bila je simbol spolne moći, osobito među južnim Ilirima. Čak i u rimskom razdoblju

[31] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Kultni simboli kod Ilira, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981., str. 16-17.

[32] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 148-149.

[33] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 286.

običavali su se posvećivati oltari u Dardaniji (blizu Skopja) zmijskom paru Drakonu i Drakaeni. To je bio česti završni ukras za pribadače, narukvice, ogrlice, privjeske itd.[34]

Legenda o Kadmosu, koju je u cijelosti zabilježio antički pisac Apolodor[35], inkorporirana je događanjima vezanim za zmiju. Sin feničkog kralja Agenora, Kadmos, dospio je (u potrazi za otetom sestrom Europom) prvo do Beotije u Grčkoj. Ovdje je ubio zmiju-zmaja koja je čuvala bistri Kastalski izvor i time uvrijedio boga Aresa. Iz rasutih zuba zmaja nastali su ljudi. Zmija je, dakle, praroditeljica! Kasnije je Kadmos sa ženom Harmonijom, po želji proročanstva, dospio na zapadu do Enhelejaca i postao njihov vođa. Ovdje mu se rodio sin Illyrios, praotac Ilira. Odmah po rođenju dijete je obavila velika zmija i udahnula mu posebnu moć, a u starosti Kadmos i Harmonija se pretvaraju u prvobitni oblik, u zmije, i odlaze u svijet besmrtnika. Vraćaju se svom početku! Nema sumnje da Aleksandar Stipčević ima pravo kada postavlja tezu da je legenda o Kadmosu i rođenju Illyriosa „nastala kontaminacijom dviju priča – jedne grčke i druge ilirske“. Ilirska je ona o rođenju rodonačelnika i pretvaranju Kadmosa i Harmonije u zmije, pa je onda uvrštena u grčku priču o Kadmosu iz Tebe i ubijenom zmaju. Enhelejci ne pripadaju, u pravom smislu, skupini ilirskih plemenskih zajednica. Oni su, međutim, najbliži Grcima pa su ih ovi povezali s legendom o Kadmosu. U svakom slučaju kultno-religiozne predstave nekih ilirskih plemena su preko Enhelejaca dospjele do grčkog duhovnog prostora. Da li se, inače, kult zmije s juga proširio u južnoslavenskom prostoru ili su se samo stara poimanja ponovno pojavila iz tame, ostaje problem za dalje proučavanje.[36]

Zmija također zauzima posebno mjesto u Ilirskoj numizmatici. U prvom redu treba istaći novac ilirskog naroda Labeata[37] koji su bili dio slavnog Ilirskog kraljevstva,

---

[34] WILKES, John Joseph, Nav. dj., str. 258.

[35] Apolodor iz Atene (cca. 180. pr. Kr. – poslije 120. pr. Kr.), sin Asklepijadov, bio je grčki učenjak i matematičar. Živio je u Aleksandriji sve do oko godine 146. pr. Kr. kada je otišao, pobjegao ili bio prognan, pronašavši utočište najvjerojatnije u Pergamu prije nego što se konačno naselio u Ateni. Najpoznatiji je po djelu Kronika u kome u komičnim stihovima opisuje grčku povijest od trojanskog rata do svog doba. Također je napisao knjigu O bogovima koja predstavlja povijest grčke mitologije, komentar o Homerovom „Katalogu brodova“. Njegova djela su uživala veliki ugled u antičkom svijetu, zbog čega su mu pripisivali mnoge knjige kojima nije bio autor. Od svih njih je najpoznatija enciklopedija grčke mitologije zvana Bibliotheca čiji je anonimni autor poznat po imenu Pseudo-Apolodor.

[36] BENAC, Alojz, Nav. dj., str. 23.

[37] Labeati (lat. Labeates) su bili ilirsko pleme koje je prvo živjelo oko granica današnjih država Albanije, Makedonije i Kosova. Sredinom IV. stoljeća pr.Kr. makedonski general Parmenion izvojevao je pobjedu nad Ilirima nakon koje su Labeati prešli u unutrašnjost područja današnje Crne Gore, sjeveroistočno od jezera starog naziva Lacus Labeatis (danas Skadarsko jezero).

kojim su vladali kraljevi iz Agronove dinastije. Na reversu labeatskog novca je prikazan brod na kojem se uočava symbol zmije. Ova životinja se također pojavljuje na novcu koji su u IV. stoljeću stare ere kovali grčki kolonisti na otoku Hvaru. Na tim kovanicama zmija ljutito promatra jarca. Pretpostavlja se da zmija u ovome slučaju označava domaće, ilirsko stanovništvo koje se protivi naseljavanju grčkih kolonizatora na njihov otok. Prikazana scena izgleda vrlo dramatično, kao da će svakog trenutka krenuti borba za život i smrt. Svakako treba napomenuti da se zmija pojavljuje i na novcima grčko-ilirskih gradova s obala Albanije, obično u pratnji nekog božanstva.[38] Za razliku od kulta zmije obožavanje drugih životinjskih vrsta nije imalo tako univerzalan karakter kod Ilira. Jedan od takvih primjera jeste obožavanje konja. Dokaze da je ta plemenita životinja imala božanski status nalazimo uglavnom na japodskom teritoriju, dok su druge ilirske i panonske zajednice dosta rjeđe obožavale konje. Na osnovu arheološkog materijala pronađenog na prostoru za koji se smatra da su naseljavali Japodi, može se prepoznati religijski značaj te životinje za drevne stanovnike Like i Pounja. Figure konja se pojavljuju kao privjesci, prikazi na fibulama (kopčama), motivi na pektoralima (prsni nakit), umjetnički element na urnama i slično. Brojnost i rasprostranjenost konjskih predstava posebno na metalnim predmetima na cjelokupnom japodskom teritoriju bez dileme ukazuje na posebno značenje koju je ta životinja imala u religijskom životu Japoda. U nauci još uvijek je otvoreno pitanje čega je konj bio zaštitnik kod tog ilirskog naroda.[39] S pravom se, naime, pretpostavlja da je vrlo razvijeni ilirski kult ove životinje ostavio traga sve do današnjeg dana, a što nam potvrđuje i analiza ostataka tzv. tračkog konjanika[40] u vjerovanjima Južnih Slavena.[41]

Iako se ime dva velika ilirska naroda Delmata i Desitijata dovodi u vezu s ovcom, odnosno ovnom, potvrda o kultnom značaju ove životinje za Ilire gotovo da nema. Pronađeno je svega nekoliko prikaza na privjescima i fibulama, uglavnom na japodskom i liburnijskom području. Ti privjesci su vjerojatno služili kao zaštita onom tko ih nosi od zli sila ili urokljivih očiju. Izuzetak predstavlja Arijanova bilješka o žrtvovanju tri crna ovna koja su Iliri zaklali prije bitke protiv vojske Aleksandra Velikog.

---

[38] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 287.

[39] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 289.

[40] Trački konjanik Herosa je mitološko biće za koje se u antičkom svijetu vjerovalo da predstavlja posrednika između svijeta živih i bogova. Trački konjanik je istovremeno bio i veliko božanstvo plodnosti. Nalazio bi se na nadgrobnim spomenicima, iako se sam konjanik vezuje za vodu. Kultna mjesta koja su mu bila posvećena su bila blizu bunara i izvora. Postoje izvjesna poistovjećivanja tračkog konjanika s kultom Sabazija, tračkog boga konjanika i Hero-Sabazija.

[41] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Kultni simboli kod Ilira, Nav. dj., str. 182.

Neki naučnici ovo žrtvovanje povezuju sa sličnim običajem u Grčkoj. Sličnu je ulogu imala koza kod Japoda u okviru kultnog obreda u čast boga Bindusa. U Bindusovom svetištu u Privlaci kod Bihaća arheološki je dokumentirano paljenje vatre na žrtvenicima s prizorom koze.[42] Ostatkom iz Ilirskih vremena smatra se, s pravom, i običaj zabilježen u Crnoj Gori, žrtvovanje jarca živom izvoru i uopće dovođenja jarca u vezu s izvorom vode. R. Marić je u jednom svom radu opisao običaj što ga je već ranije bio zabilježio P. Rovinjski – žrtvovanje jarca prilikom kopanja bunara. Marić donosi također priču po kojoj je Crnojevića rijeka potekla u trenutku kada su lovci ustrijelili divljeg jarca. Slične priče iz Crne Gore nedvojbeno govore o povezanosti jarca, kao i njegovog žrtvovanja, s izvorom vode, pa je to navelo Marića da te priče i običaje dovede u vezu s ilirskim božanstvom voda i izvora Bindusom – bogom izvora, kojem su se također žrtvovali jarci.[43]

Primjećuje se da se obožavanje životinja kod Ilira zasniva na obožavanju životinjskih vrsta koje su bile dio njihove svakodnevice. Za razliku od Grka i Rimljana, Iliri nisu u svom izvornom religijskom obrascu našli mjesto za mitske životinje koje bi oslikale njihovu duhovnu maštovitost. Ipak, ne može se reći da je religijsko vjerovanje ostalih ilirskih naroda u potpunosti bilo lišeno vjerovanja u fantastične životinje. Sistematska arheološka istraživanja su potvrdila nazočnost kultnih predmeta koji su na sebi imali prikaze fantastičnih životinja karakterističnih za grčku mitologiju poput sfingi, grifona, pegaza, kentaura itd. U najvećem broju se radi o uvezenim predmetima s prostora stare Grčke ili grčkih kolonija, ali postoje i određeni primjerci nastali u domaćim ilirskim radionicama. Svakako treba imati na umu i to da su životinje pored religijskog simbolizma, za Ilire često bile motiv umjetnosti, stoga se i pojava bića iz grčke i istočne mitologije može promatrati kao dio umjetničkog izražaja.[44]

Drevni ilirski bogovi i boginje

Iliri su, kao i ostali indoeuropski narodi, dugo poštovali bezlične duhove u obliku prirodnih pojava (oblak, kiša, grom, vrela i tekuće vode, drvo, šuma, nebo, Sunce i Mjesec itd.). Do antropomorfiziranja u početku animističkih sila prirode kod Ilira je došlo tek na višem stupnju društvenog razvitka, pri samom kraju prethistorijskog doba. Međutim, o tim religijskim predodžbama Ilira ne znamo gotovo ništa, jer nam

[42] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 291.

[43] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Kultni simboli kod Ilira, Nav. dj., str. 182.

[44] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 292.

se od njihove teogonije[45] i mitologije nije ništa sačuvalo. Kod Pseudo Skymnosa[46] se sačuvala samo uopćena potvrda da su Iliri u predrimsko doba uvelike poštovali bogove, a kod Seksta Pompeja Festa glosa s podatkom da Iliri svake devete godine žrtvuju (bacaju u more) Neptunu, koga nazivaju Hippius, četiri konja.[47]

O njihovim bogovima znamo samo ono što su nam sami Iliri ostavili u doba kad su pali pod rimsku vlast, kada su svojim bogovima dizali, po rimskom običaju, spomenike. Na tim se spomenicima prvi put pojavljuju i originalna imena mnogih ilirskih božanstava.[48] Kada su Iliri bili pokoreni od Rimljana, uz ostale promjene do kojih je tada došlo, i njihova religija je doživjela velike promjene. Tada se njihova domaća božanstva poistovjećuju s rimskim, što predstavlja jedan određeni proces vezan za političku ovisnost od Rima, do kojeg je došlo u svim provincijama koje su Rimljani pokorili. Upravo iz toga vremena javlja se veliki broj kultnih spomenika na kojima se spominju razna božanstva.[49]

Izgleda da nije bilo jednog jedinog ili vladajućeg ilirskog božanstva, a neke su očito obožavali samo u pojedinim predjelima. Tako na nekoliko božanstava nailazimo samo u Istri, kao što su: Eia, Melesok, Boria i Iria. Anzotika je bila Iibumska Venra i pojavljuje se u tradicionalnoj slici klasične božice. Druga domaća božanstva bila su: Latra, Sentona i nimfa Ica, koju su obožavali u istočnoj Istri na izvoru vode koji je i danas poznat po tom imenu. Među Japodima, plemenski vođe su posvećivale oltare na izvoru Privilica blizu Bihaća domaćem božanstvu Bindu, koji se poistovjećuje s Neptunom, klasičnim bogom izvora i mora.[50]

Sjeverno od Japoda, oltari Vidasu i Thani, posvećeni na toplim izvorima u Topuskom, otkrivaju domaće poistovjećivanje s Silvanom i Dianom, što je uobičajeni spoj

---

[45] Teogonija u prijevodu znači „postanak bogova“, najstariji je izvor grčke mitologije. Ona je prva grčka mitološka sinteza koja raspravlja o postanku svijeta i rodoslovlju bogova. Pokušava afirmirati Zeusa koji pobjedom nad Titanima postaje svemogući čuvar pravde.

[46] Pseudo-Skymnos je naziv koji je August Meineke dao nepoznatom autoru djela o geografiji napisanog na klasičnom grčkom. To je prikaz svijeta (periegesis) u ‘komičnim’ jambskim trimetrima koji je posvećen kralju Nikomedu iz Bitinije. To je ili Nikomed II Epifan koji je vladao od 149. pr. Kr. nepoznat broj godina ili njegov sin, Nikomed III Euerget . Autor izričito uzima za uzor Apolodora Atenjanina čija je kronografija u trimetrima posvećena pergamskom kralju Atalu II Filadelfu.

[47] BOJANOVSKI, Ivo, Bosna i Hercegovina u antičko doba, DJELA knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 6, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988., str. 367-368.

[48] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 154.

[49] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 54.

[50] WILKES, John Joseph, Nav. dj., str. 258-259.

na mnogim posvetama na području Delmata. Ponekad je ime domaćeg božanstva zabilježeno samo u latinskom obliku, na primjer, Armatus u Delminiju (Duvno), koji je bjelodano bio bog rata kod Delmata i latinski Liber, koji se pojavljuje s pridjevima Silvanovim i Termina, zaštitnika granica. Identitet Tadena, identitet ili epitet Apola u rimskoj banji blizu izvora Bosne, kod Ilidže, drevne Aquae, nije poznat i možda je ime tračkog podrijetla.[51] Zaštitnik izvora bilo je još jedno ilirsko božanstvo – Vidasus[52], koje se u natpisima uvijek spominje zajedno s njegovom pratilicom Thanom. Njima su posvećene četiri zavjetne are što su otkrivene u Topuskom, u blizini jednog toplog izvora. U Topuskom su otkriveni ostaci hramova i brojni natpisi posvećeni rimskom bogu šuma, pašnjaka i izvora Silvanu, pa je na osnovi toga zaključeno da se ilirski Vidasus po svojim atributima podudara s tim rimskim božanstvom i da, prema tome, njegova pratilica Thana odgovara rimskoj Diani. Nigdje drugdje se imena tih ilirskih božanstava više ne pojavljuju, ali se s pravom pretpostavlja da je taj božanski par, koji je u drugim ilirskim krajevima mogao nositi drugačija imena, imao važno možda i najvažnije mjesto u hijerarhiji ilirskih bogova. Na to nas upućuju brojni spomenici podignuti Silvanu, Diani i njezinim pratiljama nimfama, osobito česti na području gdje je živjelo pleme Dalmata.[53]

Najveći broj imena autohtoni božanstava sačuvan je s prostora koji su naseljavali Histri. Tako je poznato da su Histri vjerovali u Ejinu (boginju plodnosti i ljubavi), Tritu (božicu zdravlja), Nebramu (božicu tame, magle i uroka), Boriju (božicu vjetra), Seiksomniju Melosoka (zaštitnika pašnjaka ili heroiziranih pokojnika), Tera Histriju (zaštitnicu Histra i njihove zemlje), i genija Barbulana (zaštitnika lokalnog istoimenog naselja u Istri koje se nalazilo u antici između Medulina i Pule). Histri su obožavali i Leucitiku o čijem kultu gotovo ništa se ne zna pa ni to zbog čega je boginja bila zaštitnica.[54]

U Bosni i Hercegovini spominju se natpisi i nekoliko drugih domaćih božanstava, no nekima ne znamo čak ni ime, jer su se sačuvali jedino u rimskoj interpretaciji. Takav je bio Armatus[55], božanstvo koje ne postoji u rimskom panteonu, ali koje na

---

[51] WILKES, John Joseph, Nav. dj., str. 260.

[52] Vidasus, ilirsko božanstvo s ikonografskim obilježjima grčkoga Pana, odnosno rimskoga Silvana, zaštitnik domaćih životinja, šuma i pašnjaka te izvora. Na natpisima iz rimskog doba spominje se zajedno s pratiteljicom božicom Thanom.

[53] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 154.

[54] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 293.

[55] Zanimljivo je da se ime ovoga božanstva na posvetnim spomenicima ne spominje u drugim područjima Rimskoga Carstva, već samo na jednom užem geografskom području, tj. na prostoru Duvanjskog polja, točnije na mjestu današnjega groblja Karaula u Tomislavgradu. Stoga se među

žrtvenicima što su pronađeni u Duvnu nosi jedino to latinsko ime po kojem se može zaključiti da je bio lokalni bog rata. Slično je i s Liberom, koji je po svojim atributima bio vrlo sličan Silvanu, pa Terminus koji je vjerojatno bio, kako nam njegovo latinsko ime kaže, zaštitnik međa. Na Glamočkom polju nailazimo osim toga, na reljefe koji prikazuju jedno domaće božanstvo kojem ne znamo ni domaće ni rimsko ime. Vjeruje se da u tom liku treba vidjeti predstavljenog lokalnog genija zaštitnika kuće i čuvara sudbine njenih stanovnika. [56]

Kada bismo kojim slučajem mogli pitati Ilire kojem bogu su se najradije molili i prinosili žrtve, zasigurno bi odgovorili da je to bio Silvan. O tome svjedoče mnogobrojni reljefi, ostaci svetilišta i votivnih žrtvi koji su pronađeni na prostoru nekadašnjih iliričkih provincija. Ipak ti mnogobrojni arheološki nalazi ne otkrivaju ime tog domaćeg boga koji se krije iza rimskog naziva Silvanus što bi se moglo prevesti kao šumar ili šumljak. Najveći broj materijalnih ostataka vezanih za Silvanov kult potječe s prostora koji su naseljavali Delmati, ali značajan broj spomenika pronađen je također i u drugim ilirskim oblastima kao naprimjer u istočnoj Bosni, dolini Neretve, na Kosovu, na Konavlima i u sjevernoj Dalmaciji. Iliri su Silvana primarno štovali kao pastirsko božanstvo koje je štitilo stada od vukova, bolesti i donosilo blagostanje zajednici. [57]

Kult Velike Majke i Mitraizam na tlu Ilirika

Sistematiziranjem simbola koji su do sada identificirani na ilirskom tlu došlo se do spoznaje da je pri formiranju religioznog svijeta Ilira sudjelovalo nekoliko važnih i lako prepoznatljivih kulturno-etničkih kompleksa. Tu je najprije vrlo značajan religiozni kompleks koji su stvorile mnogobrojne predindoeuropske neoneolitičke populacije u kojima je dominirao kult Velike Majke, odnosno kult plodnosti. Različite manifestacije tog kulta (npr. simbol goveda, odnosno bika kao personifikacije regenerativnih sila u prirodi, pa jarca koji se žrtvovao bogovima da bi se osigurala plodnost zemlje i stoke, sjekire kao simbola Velike Majke i dr.), doživjele su tijekom vremena i u različitim ilirskim područjima promjene koje, međutim, nisu bitno modificirale njihov osnovni sadržaj.[58] Kada je riječ o neolitskom dobu u južnoslavenskim

znanstvenicima i nakon stotinjak godina vodi polemika o tome čijem je panteonu ovo božanstvo pripadalo, koje su mu bile funkcije i značaj.

[56] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 156.

[57] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 299.

[58] STIPČEVIĆ, Aleksandar, Nav. dj., str. 145.

zemljama, dugogodišnjim istraživanjima odgovarajućih lokaliteta se pokazalo da na ovom području postoji nekoliko neolitskih kulturnih zona: zapadna, centralna, sjeverna ili panonska i prelazna zona. Pošto su glinene figure najvažniji pokazatelj rasprostranjenosti i intenziteta kulta Velike Majke, treba odmah reći da je taj kult bio najmasovniji u centralnoj zoni, naročito u moravsko-vardarskoj oblasti i srednjem Podunavlju. U ovoj posljednjoj zoni zemljoradnička djelatnost, zbog posebnih geografskih uvjeta, nije mogla da se razvije u punom smislu i zato je razumljiv nedostatak figura koje reprezentuju kult Velike Majke.[59] Prvi trag o postojanju ovog kulta bio je nalaz dječijih kostiju u kulturnom sloju neolitskog nalazišta zvanog Grapčeva špilja na otoku Hvaru. U Danilu[60] su, usred neolitskog naselja, nađena tri dječija skeleta, jedan je pronađen u jednom kutu Zelene pećine iznad vrela Bune, jedan u Smiljčiću. Najzad, iskopavanje mlađeg neolitskog naselja u Obrama kod Kaknja (Obre II) kompletiralo je sliku. Benac je mišljenja da se radi o žrtvovanju prvorođene djece da bi se osigurala plodnost žena.[61] Sam Butmir je, kako je rečeno, pružio obilje glinenih statueta sa ženskim osobinama, čime je neosporno dokazan kult Velike Majke, kako u ovom naselju, tako i u čitavoj grupi. U Butmiru su jedino nađeni tzv. adoranti, figure s dignutim ili skrštenim rukama, ili neprirodno položenim licem, sa svojevrsnim maskama. Ne treba mnogo domišljanja da se utvrdi značenje tih adoranata. U Butmiru su se održavali razni ritualni obredi najviše u čast Velike Majke. Čini nam se da su se u Butmiru, koje se nalazilo blizu izvorišta tople, mineralne vode (dakle, uz natprirodnu pojavu!), povremeno odigravali i ritualni obredi, molitve, procesije i igre. Butmir bi tako imao i ulogu centralnog kultno-religioznog svetilišta, odatle bi poticala i koncentracija vrhunskih umjetnika. Oni su nam ostavili svjedočanstvo neprocjenjive vrijednosti o sastavu stanovništva, kultu Velike Majke.[62]

Kult boga Mitre je antički misterijski kult porijeklom iz Perzije, današnjeg Irana. Na tlo rimskih provincija Dalmacije i Panonije dolazi početkom II. stoljeća, posredstvom robova s istoka, trgovaca, kao i rimskih vojnika, koji su se s njim upoznali u istočnim dijelovima Rimskog Carstva, preciznije u Maloj Aziji.[63] Od ukupno šesnaest

---

[59] BENAC, Alojz, Nav. dj., str. 50.

[60] Prva arheološka nalazišta datiraju još iz doba neolitika (7. tisućljeće pr. Kr.), kada nastaje danilska kultura koju karakteriziraju lijepo oblikovane keramičke posude geometrijskih ukrasa. Danilska se kultura prepoznaje po ritonu – ukrašenoj posudi na četiri noge s velikom ručkom za nošenje koja se koristila u obredima.
U IV. stoljeću pr. Kr. područje Danila naseljavaju pripadnici Ilirskog plemena Dalmata, i osnivaju naselje Rider.

[61] ČOVIĆ, Borivoj, Od Butmira do Ilira, Sarajevo: Veselin Masleša, 1976., str. 22.

[62] BENAC, Alojz, Nav. dj., str. 60.

[63] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 316.

Mitrinih natpisa s područja BiH, na svega njih pet navodi se Mitrino ime. U dva slučaja nailazimo posebnu varijantu njegovog imena. To je „Meteri“, što predstavlja jednu od varijanata njegovog imena kakve nalazimo na spomenicima u drugim zemljama. Kako oba spomenika s tim iskrivljenim imenom potječu iz doline Neretve, zaključujemo da je ta pojava bila udomaćena samo na tom području. Je li do toga došlo pogreškom klesara ili je riječ o nekom posebnom, vanjskom utjecaju, ne znamo, ali ćemo svakako u tome gledati jednu posebnost karakterističnu samo za dolinu Neretve.[64] Središte mitraizma predstavlja bog Mitra, koji je oličenje svjetlosti i predstavlja emanaciju Ahuramazde, vrhovnog božanstva zoroastrijanizma. Glavni prizor na svakoj mitričkoj kultnoj slici je tauroktonija, odnosno Mitra koji ubija bika. Prema mitologiji, Mitri preko ptice gavrana dolazi naređenje od boga sunca da ubije svetog bika, nakon čega će započeti stvaranje života, čime on zapravo postaje stvoritelj. Središta mitričkog kulta bili su mitreji koji su u velikoj većini slučajeva bili manjih dimenzija, za razliku od kršćanskih bazilika, što predstavlja veliku manu, jer je time stavljeno do znanja da ono nije bilo otvoreno prema svima, nego da je to bila religija organizirana u manje ezoterijske skupine sastavljene od muških vjernika. Da bi bili pušteni u misterijske obrede, oni su morali proći kroz Velika iskušenja. Najveći nedostatak mitraizma sasvim sigurno nije bio taj što žene nisu mogle biti članovi Mitrinih vjerskih zajednica. Uspoređujući to s kršćanstvom, jasno se vidi inferiornost mitraizma u odnosu na kršćanstvo koje je bilo religija za sve, muškarce i žene, bogate i siromašne.[65] Kult boga Mitre je od svih orijentalnih kultova ostavio najviše potvrda na području BiH. Imamo ukupno petnaest njegovih spomenika, nađenih na raznim stranama BiH. Od tih petnaest nalaza, devet čine epigrafske are, a preostalih šest kultne slike. Od tih, pak, šest reljefnih predstava, tri su popraćene odgovarajućim tekstom, dok je na ostalim trima sama slika. Reljefne ploče su nađene u Pritoci kod Bihaća, Crkvinama kad Bihaća, Jajcu, Konjicu, Vratnici kod Lisičića, te u Dardagani kod Zvornika.[66]

Ako se ima u vidu činjenica da je kršćanstvo poprilično sporo napredovalo u zaleđu provincije Dalmacije, a da mitraizam vrhunac doživljava tek u IV. stoljeću onda se može vidjeti da se tijekom ovog perioda vodila jedna značajna borba za duhovnu prevlast. Međutim bez obzira na sličnost s kršćanstvom, jedna vrsta ekskluzivnosti kojom je odisao mitraizam, zatim isključenost prema ženama, ali i rascjepkanost vjerskih zajednica, pored svih prednosti kršćanstva, u konačnici su utjecale da Mitrin

[64] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 278.

[65] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 317.

[66] IMAMOVIĆ, Enver, Nav. dj., str. 277.

kult doživi poraz. Krajem IV. stoljeća, car Teodozije I Veliki je donio naredbu kojom stanovništvu zabranjuje štovanje mitraizma zajedno sa svim ostalim paganskim kultovima.[67]

Pokapanje mrtvih

Samo jedna, doduše značajna, oblast religioznosti čovjeka ovog doba ostavila je sigurnije materijalne tragove u našim krajevima. To je skup vjerovanja i obrednih radnji koje stoje u vezi sa smrću. Grobovi stanovnika naših krajeva u bronČano doba, ako su ispitani, pružili su dragocjene podatke od višestrukog interesa: s jedne strane, oni nam donekle osvjetljuju stav i shvaćanje ovih ljudi prema fenomenu smrti, a s druge nas vode u komplicirani sistem odnosa između živih i mrtvih, koji ćemo ovdje nazvati kultom pokojnika. Najstariji dosad poznati grobovi ovog doba u našim krajevima, ispitani u jugoistočnoj Bosni na Glasincu i nekim susjednim područjima, pokazuju znatnu pažnju koja je ukazivana pokojniku i nastojanje da se održi njegova uspomena i mogućnost kontakta s njime. Mrtvi su polagani na zemlju; uz njih je stavljano oružje, nakit ili po neka posuda; u izvjesnom broju slučajeva u grobovima ovog doba ne nalaze se nikakvi predmeti izrađeni od trajnog materijala.[68]

Opći nedostatak jednoobraznosti u pogrebnoj praksi često se je navodio kao dokaz za miješano podrijetlo Ilira, uključujući kako indoeuropske tako i neindoeuropske elemente. Izrazito obilježje ilirskog pogrebnog obreda bila je gomila kamenja i zemlje nabacana preko groba. Iako su takvi grobovi pod tumulima nađeni u nekoliko predjela Europe u bronČano doba, Iliri se ističu po nastavljanju takve prakse čak, u nekim područjima, dobrano u rimsko razdoblje. Veličina gomile, možda također i njena lokacija, kao i kvalitete sadržaja, imali su namjeru ukazati na izrazit status određene obitelji ili srodne grupe u zajednici. Grobovi poglavara ili kneževa bili su još označeni velikim brojem sporednih grobova njihovih ratnih sudrugova ili drugih iz srodne grupe, a bili su umetnuti unutar gomile, često u pravilnom rasporedu. Izuzev tih obilježja izgleda da nije bilo drugih oznaka po kojima bi običan prolaznik mogao utvrditi identitet umrlih.[69] Kultura sahranjivanja je i relativno bolje istražena u odnosu na druge aspekte života u ilirskim zemljama. Prvo što se mora istaći da ne postoji unificirana kultura sahranjivanja u ilirskim zemljama ni kroz epohe ni kroz

---

[67] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 317.

[68] Grupa autora, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984., str. 129.

[69] WILKES, John Joseph, Nav. dj., str. 254.

regije ni kroz etničke i narodnosne cjeline. Ona je bila promjenjiva i raznolika, a uz to i izložena stranim utjecajima.[70]

Običaj pokapanja tijela u zgrčenom položaju, uobičajen u Europi brončanog doba, nastavio se je među Liburnima, a to se navodi kao dalji dokaz preživljenja neindoeuropskih elemenata među tim narodom. Postupni prijelaz iz obreda kremacije na obred inhumacije u rimsko doba općenito se tumači kao znak većeg uvažavanja zagrobnog života. U rano željezno doba jedna starija tradicija inhumacije[71] među Ilirima počela se zamjenjivati kremacijom, a to se smatra dokazom duhovne promjene ili čak „krize". Prema područjima kremacija je bila češća među sjevernim Ilirima, dok se drugi obred nastavio kao prevladavajući na jugu. Teško je procjenjivati takve promjene koje se nejasno vide u dugačkim vremenskim razdobljima. U području Vrlike u dolini gornje Cetine, jedva 50 milja od mora, ali još uvijek udaljenom predjelu, ilirski grobovi pod tumulima nastavili su tradiciju brončanog doba barem do drugog stoljeća po. Kr. Stari običaj razgrnjivanja izgorenih , kostiju i pepela iz lomače s kojima bi se punio grob, kao dio obreda kremacije, postupno se odbacivao i zamjenjivao malom kamenom kremacijskom škrinjom, koja je bila obično ukrašena i ispisana, što je postao raširen običaj u rimsko doba. Možda je najizrazitiji oblik ilirskog nadgrobnog spomenika, isklesan u kamenu, bio okrugli liburnski spomenik, koji je predstavljao okruglu kuću ili kolibu s čunjastim krovom od crijepa ili kamenih ploča. Većina ih je, izgleda, pripadala ranom rimskom razdoblju (prvo do rano drugo stoljeće po. Kr.).[72]

Zaključak

U radu je istaknuta važnost istraživanja religijskih vjerovanja Ilira i njihovog utjecaja na društvo i kulturu tog doba. Proučavanje porijekla Ilira otkriva kako su ova drevna plemena naseljavala područje Jugoistočne Europe i kako su se njihova vjerovanja razvijala kroz povijest. Njihova religiozna praksa bila je obilježena bogatom simbolikom i vjerovanjima. Analiza religijske simbolike Ilira otkriva važnost i ulogu totemizma u njihovim vjerovanjima, kao i kult vjere u svetim životinjama. Ove predstave imale su važnu ulogu u zajednici i pružale su duhovno nadahnuće Ilirima. Totemizam je bio važan aspekt ilirske religije, gdje su životinje, biljke ili predmeti

[70] ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Nav. dj., str. 361.

[71] Inhumacija (kasnolat. inhumatio, od humus: zemlja), najstariji i najrašireniji način pogreba prilikom kojeg se ljudsko tijelo, uz određene obrede, polaže u grob iskopan u tlu. Susreće se od prapovijesti do danas; prvi je put potvrđena u srednjem paleolitiku.

[72] WILKES, John Joseph, Nav. dj., str. 256.

imali poseban duhovni značaj za zajednicu. Daljnja istraživanja naglašavaju prisutnost heliolatrije, oblik kulta sunca, koji se odražavao kroz različite rituale i obrede. Drevni ilirski bogovi i boginje su također bili središnji dio ilirskog vjerskog kulta, svaki s vlastitim atributima i funkcijama. Postojao je veliki broj ilirski bogova i boginja, svaki sa svojim karakteristikama i ulogama u mitologiji. Kult Velike Majke, bio je široko rasprostranjen kao simbol rodnosti i plodnosti, imao je duboko ukorijenjeno mjesto u ilirskoj vjerskoj slici. Mitraizam, koji se pojavio na tlu Ilirika, unio je nove elemente u vjerska vjerovanja Ilira, posebno kroz kult boga Mitre. On je kasnije prodro na tlo Ilirika, bio je novi kult koji se fokusirao na boga svjetla i stvoritelja. Pokapanje mrtvih je još jedan značajan dio ilirskog vjerskog života. Istraživanje također ističe običaje i prakse pokapanja mrtvih među Ilirima, koji su pružali uvid u njihovu percepciju posmrtnog života i vjeru u zagrobni život. Zaključno, ovaj rad o ilirskim vjerskim predstavama do pojave kršćanstva je važan za razumijevanje same suštine Ilirskog društva i kulture. Otvaramo prostor za daljnja istraživanja, koja će pružiti dublji uvid u ove drevne vjerske sustave i njihovu povezanost s drugim civilizacijama i kulturama.

Literatura

1. ŠAŠIĆ BEĆA, Amra. MESIHOVIĆ, Salmedin. VELETOVAC, Edin. Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2021.
2. STIPČEVIĆ, Aleksandar, Iliri, Povijest, život i kultura, II dopunjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1989.
3. BENAC, Alojz, Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja, Djela LXXXIV, CBI, knjiga 10, Sarajevo: Akad. Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012.
4. STIPČEVIĆ, Aleksandar, Kultni simboli kod Ilira, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981.
5. ČOVIĆ, Borivoj, Od Butmira do Ilira, Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
6. IMAMOVIĆ, Enver, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.
7. Grupa autora, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
8. BOJANOVSKI, Ivo, Bosna i Hercegovina u antičko doba, DJELA knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 6, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
9. WILKES, John Joseph, Iliri, Split: Laus, 2001.

Abstract

Religious performances in the ancient civilization of Illyria represent an interesting and challenging field of study. The Illyrians were the autochthonous inhabitants of this area, and their origin and ethnic identity still cause great attention among scientists. This people with a complex origin, which is considered a mixture of Mediterranean, Indo-European and autochthonous cultures of Southeast Europe, abounds in rich religious symbols. The Illyrians left a significant mark in their religious ceremonies and symbolism that influenced the development of many later religious systems and cultures in this area. In this paper, we investigate the religious performances of the Illyrians until the advent of christianity, focusing on various aspects of their religious practices, beliefs and rituals. Totemism, a form of belief in spiritual beings, was dominant in Illyrian religion. Sacred symbols and animals such as snakes and deer were of crucial importance, manifesting themselves through the artistic and artifactual expressions of ancient Illyrian culture. Illyrian religion was a synergy of diverse religious beliefs, which included heliolatry, a cult of sun worship that played a significant role in Illyrian sanctuaries. Gods and goddesses, agricultural gods, war gods, fertility gods like the Great Mother Goddess, were key elements in their rituals. mithraism, which developed on the soil of Illyricum during the period of Roman domination, emphasized the mystical aspects of the faith. These elements of Illyrian religiosity survived into the first centuries of christianity, often interacting with the new religion. Moreover, the burial rituals of the dead were of great importance to the Illyrians, with elaborate rites confirming a deep connection with the world of the dead. The practice of burying the dead sheds light on the Illyrian idea of life after

death and their view of the spiritual world. In the continuation of this introductory paper, with regard to these key concepts, the goal is to examine the deeper layers of Illyrian religiosity and its influence on later periods. With an effort to unravel the mystery of Illyrian spirituality, I will carefully deal with each individual topic.

Key words: *Illyrians, religious performances, religious symbolism, cult, mithraism*